

Заброцький М.М. ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ ПЕДАГОГІВ-ПОЧАТКІВЦІВ// Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - Т.7, вип.15. – Київ: Логос, 2008. – С.89-92.

В статті показано, що професійне становлення педагога вимагає цілеспрямованого формування професійної свідомості, розкривається провідна роль самопізнання у цьому процесі, представлені та обговорюються результати емпіричного вивчення особливостей самоставлення майбутніх педагогів та педагогів-початківців на етапі професійної адаптації.

Ключові слова: професійна адаптація, професійна свідомість, рефлексія, самоставлення.

Освіта у сучасному світі стає одним із ключових факторів розвитку суспільно-політичного та економічного життя суспільства. Вирішення нових завдань, поставлених у цьому зв'язку перед системою освіти України, не в останню чергу залежить від послідовної демократизації та гуманізації взаємин учасників педагогічного процесу, від професійної компетентності та громадянської позиції вчителя, максимального розкриття його творчого потенціалу.

На думку більшості дослідників проблеми (Г.О.Балл, Л.В.Долинська, М.М.Заброцький, І.О.Зімня, В.О.Кан-Калік, О.В.Киричук, Н.В.Кузьміна, Ю.М.Кулюткіч, С.Д.Максименко, А.К.Маркова, Л.М.Мітіна, С.О.Мусатов, Д.Ф.Ніколенко, В.В.Рибалко, М.В.Савчин, В.А.Семіченко, О.В.Скрипченко, В.О.Сластьонін, Н.В.Чепелева, Т.Д.Щербан, Т.С.Яценко та інші), професійне становлення особистості вимагає цілеспрямованого та планомірного формування професійної свідомості як того психічного утворення, що інтегрує професійні знання, структуровані в певні програми професійних дій, та знання людини про саму себе як про суб'єкта професійної діяльності. Професійна свідомість «окрім здатності до рефлексії засобів, характеризується здатністю суб'єкта до ціннісно-смиислового самовизначення, до рефлексії способу свого існування» [3,63], з чого випливає, що справжнім механізмом розвитку людини як професіонала виступає рефлексивна здатність до самовизначення.

Зазначається виражений рефлексивний характер педагогічної діяльності, який проявляється: в процесі практичної взаємодії вчителя з учнями, коли вчитель намагається адекватно зрозуміти і цілеспрямовано регулювати думки,

почуття та вчинки учнів; в процесі проектування діяльності учнів, коли вчитель розробляє цілі навчання і конструктивно-методичні схеми їх досягнення з урахуванням особливостей учнів і можливостей їх розвитку; в процесі самоаналізу і самооцінки вчителем власної діяльності і самого себе як її суб'єкта. Підкреслюється провідна роль самопізнання особистості у процесі професійного становлення, наголошується, що саме активна рефлексія дає змогу зробити цей процес активним, творчим і особистісно значущим.

В ряді досліджень показано, що особливості внутрішньої динаміки самосвідомості, структура і специфіка ставлення до власного «Я» виявляють регулюючий вплив практично на всі аспекти поведінки людини, відіграючи кардинальну роль у встановленні міжособистісних стосунків, у висуненні та досягненні цілей, у способах формування та вирішення конфліктних ситуацій. Особливе значення при цьому відіграє емоційно-оціночна підструктура самосвідомості, при вивченні якої ми виходили з обґрунтованого С.Р.Пантелєєвим уявлення про самоставлення як про «узагальнене почуття суб'єкта на адресу Я» (вираз смислу Я для суб'єкта) [4]. .

У даній статті ми ставимо за *мету* проаналізувати результати вивчення особливостей самоставлення молодих педагогів на етапі їх адаптації до професійної діяльності. У дослідженні взяло участь 73 педагогів, які працювали в школі третій рік. Отримані дані порівнювалися з результатами вивчення самоставлення випускників Інституту педагогіки Житомирського державного університету ім. І.Франка (88 респондентів). Для отримання емпіричної інформації було використано опитувальник, запропонованим С.Р.Пантелєєвим, що має задовільні показники надійності та валідності [4].

У таблиці 1 представлені узагальнені дані про особливості структури самоставлення для випускників та молодих педагогів. Розрахунок коефіцієнта Стюдента свідчить про статистичну достовірність ($p < 0,05$) відмінностей за показниками «самовпевненість», «внутрішня конфліктність» і «самозвинувачення» та її відсутність за рештою показників.

Шкала «відкритість - закритість» у цій методиці може свідчити про рівень недостовірності відповідей, зумовленої прагненням давати соціально-бажані відповіді або низькою рефлексією уявлень, пов'язаних із власною Я-концепцією (вираженням сказаного будуть високі показники, отримані респондентами за цією шкалою). Водночас вона виявляє глибоке чи, навпаки, поверхове проникнення у власну особистість, відкрите чи, навпаки, закрите, зумовлене механізмами психологічного захисту, ставлення до себе.

Таблиця 1

Узагальнені дані про особливості структури самоствавлення

Показники	випускники		молоді педагоги	
	х	σ	х	σ
Відкритість	5,8 ± 1,2	2,7	6,3 ± 0,6	2,1
Самовпевненість	9,8 ± 0,5	2,1	5,6 ± 0,6	2,3
Самокерівництво	6,5 ± 0,3	1,5	6,8 ± 0,9	3,6
Віддзеркалене самоствавлення	6,2 ± 0,3	1,6	7,1 ± 0,8	2,6
Самоцінність	9,6 ± 0,4	2,1	6,8 ± 0,8	2,3
Самоприйняття	8,8 ± 0,4	1,9	7,2 ± 0,8	2,2
Самоприхильність	4,2 ± 0,4	1,6	4,8 ± 0,8	2,4
Внутрішня конфліктність	5,8 ± 0,9	4,1	6,6 ± 0,9	3,8
Самозвинувачення	5,2 ± 0,6	2,8	5,6 ± 0,8	3,2

Як видно з таблиці, як випускники, так і молоді педагоги, отримали за цією шкалою середні стенові значення при наявності істотних індивідуальних варіацій (стандартне відхилення склало, відповідно, 2,7 і 2,1 бала). Отримані результати можна інтерпретувати таким чином: при наявності домінуючої тенденції отримати соціальне схвалення, відповідати вимогам соціального середовища, притаманній більшості респондентів, їх відповіді істотно залежать ще й від того, наскільки вони були критичні до себе, вміли та мали досвід рефлексивного ставлення до свого внутрішнього світу, якою мірою у них

розвинуті механізми психологічного захисту. За роки професійної адаптації рівень самопізнання частини молодих педагогів зростає, підвищена залежність від впливів зовнішнього середовища зберігається, рівно як і прагнення відповідати соціальним нормам, що і знаходить своє відображення в отриманих значеннях стенів (при цьому відмітимо певне зменшення індивідуальних варіацій останніх). Для іншої групи молодих педагогів, навпаки, характерним є розвиток тенденції до домінування, формування вираженої мотивації досягнення, панівної орієнтації на власну думку, зменшення залежності від факторів середовища.

Шкала «самовпевненість» виявляє ставлення до себе як до самостійної, вольової та надійної людини, якій є за що поважати себе. Саме за цією шкалою випускники показали найвищі значення стенів (9,8 балів). Отримані дані можна інтерпретувати як переживання сили власного «Я», виражену незалежність досліджуваних від середовищних впливів, розвиток інтернального локусу контролю, зокрема, у сфері досягнень, схильність заперечувати існування особистісних проблем тощо. За представленими значеннями стенів, водночас, стоять істотні індивідуальні варіації (стандартне відхилення склало відповідно 2,1). Мова йде про те, що частині досліджуваних притаманні сумніви у своїй спроможності викликати повагу зі сторони референтного оточення, відсутність впевненості в собі.

Показово, що за роки професійної адаптації спостерігається статистично значуще зменшення стенових значень за цією шкалою (при істотних індивідуальних варіаціях), що можна пов'язувати з впливом набутого досвіду професійної діяльності. Для однієї групи респондентів цей досвід носив позитивний характер, що і зумовило розвиток у них впевненості у собі, схильності сприймати себе як самостійних та надійних людей, вплинуло на розвиток інтернального локусу контролю, зокрема, у сфері досягнень тощо. У інших, навпаки, труднощі та проблеми професійної адаптації сприяли збереженню (а в ряді випадків і розвитку) екстернальності локусу контролю, особливо в сфері невдач, на фоні сумнівів у своїй соціально-професійній

ідентичності, спроможності викликати повагу зі сторони значущих оточуючих (колеґ по роботі, учнів та їх батьків).

Значення стенів за шкалою «самокерівництво» склало 6,5 бала для студентів випускного курсу та 6,8 бала для молодих педагоґів (стандартне відхилення, відповідно, 1,5 і 3,6 бала). Дана шкала інтерпретується у методиці С.Р.Пантелєєва як виявлення переживання власного «Я» в ролі того внутрішнього стержня, який інтегрує і організує особистість, діяльність та спілкування, як переконаність у тому, що твоя доля знаходиться у твоїх власних руках. В силу сказаного можна говорити про погану особистісну саморегуляцію та розмитий локус «Я», притаманні більшості випускників та молодих педагоґів. Певні позитивні зміни, що мали місце за роки професійної адаптації, пов'язані, передусім, з розвитком інтернальності локусу контролю, зокрема, у сфері досягнень, з посиленням уявлень щодо передбачуваності власного «Я», з розвитком рівня особистісної саморегуляції. Нагадаємо, що ці зміни не носять статистично значущого характеру, окрім того, вони спостерігаються лише у тієї частини респондентів, чия адаптація до професійно-педагоґічної діяльності була достатньо успішною і зумовила розвиток стійкої соціально-професійної ідентичності.

Більшість дослідників проблеми самоствавлення, наголошуючи на генетичній та функціональній залежності між ставленням особистості до себе і її взаєминами з іншими людьми, вважають одним із найбільш важливих аспектів самоствавлення саме очікуване ставлення від інших. За шкалою «віддзеркалене самоствавлення» значення стенів склало для випускників 6,2 бала та 7,1 балів для молодих педагоґів (стандартне відхилення, відповідно, 1,6 і 2,6 бала).

За середніми показниками приховані складні і часто суперечливі тенденції. Серед випускників вирізняється дві доста відмінні групи. По-перше, це респонденти з підвищеною чутливістю від оточуючого середовища, з вираженою залежністю мотиваційної спрямованості від відносин, що склалися зі значущими іншими; при цьому вони вважають, що їх особистість, характер та

поведінка навряд чи заслуговують на повагу, симпатію, підтримку та розуміння зі сторони цих референтних для них інших. По-друге, це ті, хто безумовно переконаний у своєму заслуженому праві на таку повагу, розуміння та схвалення (знову ж, все це у контексті залежності від зовнішнього середовища).

За роки професійної адаптації більшість молодих педагогів свою залежність від факторів зовнішнього середовища зберігає, рівно як і взаємозв'язок між мотиваційною спрямованістю та відносинами, що склалися з референтними іншими. Водночас за рахунок зворотного зв'язку (від колег та учнів в процесі професійної діяльності) вони мали змогу отримувати інформацію про себе у контексті конкретних професійних ситуацій і коректувати на цій основі уявлення про себе. У частини респондентів (передусім тих, чия адаптація до професійно-педагогічної діяльності була достатньо успішною) такі зміни проявилися у більш глибокому усвідомленні власних якостей, особливостей поведінки, у коригуванні на цій основі самооцінки, у зростанні потреби у самопізнанні (на фоні загального позитивного ставлення до себе). У інших осіб (передусім з нестійкою соціально-професійною ідентичністю) зберігається та розвивається невпевненість у собі, сумніви в тому, що їх особистість, характер та поведінка заслуговують на повагу, підтримку та розуміння зі сторони цих референтних для них інших. І, нарешті, частина респондентів виявляє тенденцію до ригідного збереження попереднього - загалом позитивного - уявлення про себе всупереч даним зворотного зв'язку, отримуваного від колег та учнів в процесі своєї професійно-педагогічної діяльності.

Шкалами «самоцінність» виявляє оцінку респондентами багатства свого внутрішнього світу, духовності, здатності викликати в інших глибокі почуття тощо. При цьому мова йде саме про суб'єктивні переживання досліджуваних, які не обов'язково будуть отримувати об'єктивне підтвердження при більш детальному знайомстві з життєвими реаліями. Значення стенів за цією шкалою для випускників склало 9,6 бала, що свідчить, загалом, про високий рівень симпатії до себе, притаманний більшості респондентів, схильність високо

оцінювати свій внутрішній світ, віру в свою здатність викликати в інших глибокі почуття. Водночас, як і раніше, за середніми значеннями стенів стоять істотні індивідуальні варіації (стандартне відхилення склало відповідно 2,1), тобто частина респондентів схильна недооцінювати своє «Я», виявляє втрату інтересу до свого внутрішнього світу, сумніви в цінності власної особистості, що може породжувати серйозні проблеми у професійній адаптації. Цікаво, що у більшості випадків мова тут йшла про осіб з інтернальним локусом контролю та з певною ригідністю особистісних утворень.

За роки професійної адаптації описані тенденції отримують подальший розвиток. У частини молодих педагогів схильність високо оцінювати свій внутрішній світ, віра в свою здатність викликати в інших глибокі почуття не лише зберігається, але й посилюється. Причому тут мають місце доста різні процеси. Виділяються початківці з позитивним досвідом професійної адаптації, що і спричинило розвиток у них впевненості у собі, схильності високо оцінювати себе, приймати себе такими, якими вони є, зі своїми проблемами та недоліками, гармонію зі своїми внутрішніми спонуканнями. Водночас можна говорити і про тих, у кого описана тенденція пов'язана з дією механізмів психологічного захисту, що може породжувати проблеми у міжособистісних стосунках з колегами та учнями (на фоні тенденції до соматизації спричинених цим внутрішніх конфліктів).

У іншій частини педагогів-початківців спостерігається розвиток схильності до недооцінки власного «Я» та сумнівів в цінності власної особистості, пов'язаний, в одних випадках, з розсіюванням в ході професійної адаптації ілюзорних уявлень про себе та свій образ в очах інших людей, що, у свою чергу, може сприяти позитивній дезінтеграції цілісної особистісної структури (Т.С.Яценко), яка фундувалася насамперед на механізмах психологічного захисту, а в інших, - зі збереженням відсутності інтересу до свого внутрішнього світу, пов'язаним з ригідністю особистісних утворень.

В одному ряду з описаними тенденціями знаходяться і значення стенів, отримані за шкалою «самоприйняття» (8,8 бала для випускників і 7,2 бала для

молодих педагогів). Зауважимо, що названа шкала виявляє, передусім, наявність у респондентів почуття симпатії до себе, прийняття себе такими, якими вони є, зі своїми проблемами та недоліками, гармонію зі своїми внутрішніми спонуканнями (нагадаємо у цьому зв'язку слова А.Адлера про мужність людини бути недосконалою). Високі значення стенів у випускників часто не відображають реальний стан речей, а є проявом механізму психологічного захисту самосвідомості від неприйнятної для особистості інформації шляхом витіснення останньої. Зауважимо також виражені індивідуальні варіації (стандартне відхилення склало відповідно 1,9 бала), що вказують на притаманну частині обстежуваних схильність до самозвинувачень, болісну зосередженість на своїх проблемах і недоліках, песимістичність, підвищену помисливість та надмірну самокритичність.

За роки професійної адаптації описані тенденції, знову ж таки, посилюються (деяке зниження середніх значень стенів відбувається на фоні виражених індивідуальних варіаціях, як свідчить величина стандартного відхилення). У частини молодих педагогів симпатія до себе, рівно як і гармонія зі своїми переживаннями та спонуканнями, за роки професійної адаптації посилюється за рахунок позитивного зворотного зв'язку, отриманого від колег та учнів, тоді як інші виявляють «захисну екстернальність» як той психологічний механізм, який допомагає приймати себе разом зі своїми негативними рисами, оскільки вони не розцінюються як прояви власного «Я», а сприймаються як наслідок дії зовнішніх факторів, що і лягає в основу дружнього ставлення до себе. І, нарешті, треті виявляють до надмірної самокритичності, до самозвинувачень, неадекватної зосередженості на своїх проблемах і недоліках тощо (цікаво, що хід та наслідки їх професійної адаптації часто не дають для таких переживань особливих об'єктивних підстав).

Значення стенів за шкалою «самоприхильність» склали 4,2 бала для студентів випускного курсу та 4,8 бала для молодих педагогів (середні значення стенів є найнижчими для обох груп респондентів). Нагадаємо, що ця шкала виявляє готовність особистості змінюватися відносно актуального стану.

Отримані дані доста неоднозначні і виявляють суперечливі тенденції (особливо якщо ще й мати на увазі, що за невисокими значенням стенів стоять виражені індивідуальні варіації (стандартне відхилення склало 1,6 бала для випускників і 2,4 бала для вчителів-початківців). Так, уже серед випускників виділяється група осіб з доста виявленим прагненням змінювати себе відповідно до вимог майбутньої професії. Зрозуміло, що таке невдоволення собою можна оцінювати як позитивну тенденцію. Водночас значна частина респондентів схильна до збереження образу «Я» (часто неадекватного), що виступає у більшості випадків специфічним механізмом психологічного захисту самосвідомості.

Остання тенденція у частини початківців зберігається упродовж років професійної адаптації, хоча у ряді випадків мова йде про результат впливу зворотного зв'язку, отримуваного від колег та учнів. Водночас дещо зростає число осіб з прагненням змінити себе відповідно до деякого – у контексті фахової діяльності – ідеалу, що відбувається, знову ж таки, за рахунок позитивної дезінтеграції цілісної особистісної структури, яка виступала, як уже зазначалося вище, специфічним механізмом психологічного захисту самосвідомості.

Шкала «внутрішня конфліктність» спрямована на виявлення внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгод з собою на фоні загального негативного емоційного самоставлення. Виявлені значення стенів за цією шкалою у випускників (5,8 бала) при істотних індивідуальних варіаціях (стандартне відхилення склало відповідно 4,1 бала) вказують, і це підтверджують уточнюючі бесіди, на деякі цікаві тенденції: розвиток у частини респондентів тривожно-депресивних та неврастенічних станів, пов'язаних із проблемами у локалізації причин своїх промахів та невдач (мова тут йде не стільки про об'єктивні проблеми, скільки про схильність акцентувати увагу на труднощах при загальному негативному емоційному фоні ставлення до себе); схильність інших заперечувати існуючі проблеми, наявність ригідних афектних комплексів, пов'язаних із екстернальністю локусу контролю, передусім, у сфері невдач, прагнення попри все зберігати уявлення – неадекватне - про себе.

За роки професійної адаптації у цьому сегменті самоставлення відбулися статистично значущі зміни (значення стенів за цією шкалою для педагогів-початківців склали 6,6 бала). Мова йде про те, що частина педагогів упродовж цього періоду навчилися вмінню налагоджувати складний процес аутокомунікації більш продуктивно будувати внутрішній діалог з собою, що, зрозуміло, заслуговує позитивної оцінки. Водночас спостерігаються досить виражені індивідуальні варіації в описаних процесах (стандартне відхилення склало 3,8 бала), які – наголосимо ще раз – зачіпають лише частину респондентів.

Сказане підтверджується і динамікою значень стенів (від 5,2 для випускників до 5,6 у вчителів-початківців, стандартне відхилення склало відповідно 2,8 і 3,2 бала) за шкалою «самозвинувачення», яка виявляє локалізацію відповідальності за власні промахи та невдачі. Притаманні одним випускникам негативні емоції в адрес власного «Я», інтрапунітивність, приписування собі відповідальності за невдачі за роки професійної адаптації у більшості випадків зберігаються, рівно як і схильність інших зберігати екстернальність локусу контролю, шукати зовнішні причини, які б пояснювали власні промахи та невдачі. Водночас – і це пов'язано з успішністю формування соціально-професійної ідентичності – у частини молодих педагогів появляється і більш виважена позиція щодо власної відповідальності за події та ставлення до себе зі сторони оточуючих.

Загалом аналіз отриманих результатів свідчить, що за роки професійної адаптації відбувається певна динаміка особистісної рефлексії молодих вчителів, яка, загалом, носить суперечливий і конфліктний характер. Перспективи подальшого пошуку ми вбачаємо, передусім, у дослідженні психологічних умов, від яких залежить оптимальність цього процесу.

Література

1. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики/ Под ред. И.Б. Ханиной. – М.: Наука; Смысл, 1999. – 350 с.
2. Заброцький М.М. Емпіричне дослідження особливостей самосвідомості вчителя// Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - Т.7, вип.7. - Київ, 2006. –С.104-110.

3. Исаев Е.И., Косорецкий С.Г., Слободчиков В.И. Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога// Вопросы психологии, 2000. - №3. – С. 57-66. – с. 63
4. Пантелеев С.Р. Методика исследования самоотношений. – М.: Смысл, 1993. – 32 с.
5. Столин В.В. Самосознание личности. - М.: Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
6. Технологія спілкування (комунікативна компетентність вчителя: сутність і шляхи формування)/ С.Д. Максименко, М.М. Заброцький. - К.: Главник, 2005. – 112 с

Заброцкий М.М.

В статье показано, что профессиональное становление педагога требует целенаправленного формирования профессионального сознания, раскрывается ведущая роль самопознания в этом процессе, представлены и обсуждаются результаты эмпирического изучения особенностей самоотношения будущих педагогов и педагогов-начинающих на этапе профессиональной адаптации.

Ключевые слова: профессиональная адаптация, профессиональное сознание, рефлексия, самоотношения.

Zabrotsky M.M.

In clause is shown, in the article it is show that professional formation of the teacher demands purposeful formation of professional consciousness. In the leading role of self-knowledge in this process is revealed. The results of empirical study of teatures of the self-relation of future teachers and teachers-beginning at a stage of professional adaptation are presented and discussed.

Key words: professional adaptation, professional consciousness, reflection, self-relation.